

Założenie rodziny jako punkt zwrotny w badaniach z zakresu kryminologii drogi życiowej. Wybrane problemy

Family formation as a “turning point” in research of life path criminology.
Selected problems

Создание семьи как поворотный момент в исследованиях в области криминологии
жизненного пути. Избранные вопросы

Створення сім'ї як переломний момент у дослідженнях у сфері криминології
життєвого шляху. Вибрані проблеми

MONIKA KOTOWSKA

Dr hab., Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie
e-mail: monika-kotowska@o2.pl, <http://orcid.org/0000-0002-7757-020X>

Streszczenie: Punktami zwrotnymi w kryminologii określa się najczęściej te wydarzenia, doświadczenia lub stany, które mają długotrwały wpływ na życie sprawcy przestępstwa i w konsekwencji skutkują jego „odstąpieniem” od przestępczości. Zakończenie drogi przestępczej jest złożonym procesem. W artykule dokonano przeglądu literatury poświęconej pojęciu punktów zwrotnych z perspektywy kryminologii drogi życiowej, w szczególności roli kobiet w hamowaniu działalności przestępczej ich mężczyzn. W pewnym zakresie omówiono założenia metodologiczne przeprowadzonych w tym obszarze badań oraz zasugerowano pola przyszłych badań nad punktami zwrotnymi.

Słowa kluczowe: przestępczość mężczyzn, partnerki życiowe przestępców, środowisko rodzinne przestępców, małżeństwo, punkty zwrotne, powstrzymywanie się od przestępczości

Summary: It ought to be noted that turning point, one of the main ideas in the life course theory, is at present not studied sufficiently in the domain of life course criminology. A turning point frequently entails a specific event, experience or awareness leading to changes towards a pathway or uninterrupted route over the course of a long period of time. Desistance from crime is a complex process. This article includes: (1) a description of the main features of literature relevant to the concept of turning points from the perspective of life course and developmental criminology, in particular starting a family (2) surveys literature concerning turning points, in particular the role of women in inhibiting the criminal activities of their men (3) takes into account methodological discussions and proposes fields for subsequent studies of turning points.

Key words: criminality in men, life partners of offenders, family environment of offenders, marriage, turnings points, restrain from criminal activity, life path criminology

Резюме: Поворотные моменты в криминологии чаще всего определяются как те события, переживания или состояния, которые оказывают длительное влияние на жизнь правонарушителя и, как следствие, приводят к прекращению им преступной деятельности. Прекращение преступного пути – сложный процесс. В данной статье рассматривается литература, посвященная концепции поворотных моментов с точки зрения криминологии жизненного пути, в частности, роли женщин в сдерживании преступной деятельности своих мужчин. В определенной степени обсуждаются методологические предпосылки исследований, проведенных в этой области, и предлагаются направления для будущих исследований поворотных моментов.

Ключевые слова: мужская преступность, спутницы жизни правонарушителей, семейное окружение правонарушителей, брак, поворотные моменты, отказ от преступлений

Резюме: Переломними моментами в кримінології найчастіше називають ті події, переживання чи стани, які мають тривалий вплив на життя злочинця і, як наслідок, призводять до його «відходу» від злочину. Закінчення злочинного шляху – складний процес. У статті розглядається література щодо концепції переломних моментів з точки зору криміналістики життєвого шляху, зокрема ролі жінки в гальмуванні злочинної діяльності своїх чоловіків. Певною мірою були обговорені методологічні припущення проведених досліджень у цій галузі та запропоновано напрямки майбутніх досліджень переломних моментів.

Ключові слова: чоловічий злочин, супутники життя злочинців, сімейне оточення злочинців, шлюб, переломні моменти, самостримання від злочинів

Wstęp

Kryminologia drogi życiowej koncentruje się na temporalnych uwarunkowaniach zachowań przestępnych w cyklu życia sprawcy¹. W ramach realizowanych w jej nurcie badań analizuje się, jak ludzkie motywacje zmieniają się w trakcie życia i co na jego poszczególnych etapach decyduje o popełnieniu przestępstwa bądź „odstąpieniu” od jego dokonania (*desistance*). Tak rozumiany kierunek badań kryminologicznych koncentruje się na procesie angażowania w przestępczość oraz „rezygnowania” z niej, szukając przyczyn tego stanu rzeczy na poziomie indywidualnej jednostki i w jej najbliższym otoczeniu. Przedstawiciele tego nurtu rzadko doszukują się etiologii przestępczości na poziomie strukturalnym, co różni ich od przedstawicieli innych nurtów². Kryminologia drogi życiowej, badając przestępczość, skupia się więc na zmianach zachodzących w tych samych ludziach na określonym etapie ich drogi życiowej³.

Przegląd badań nad karierami przestępczymi pozwala przyjąć, że współcześnie badacze podejmują się próby znalezienia określonych wzorów karier przestępczych oraz identyfikowania i opisu warunków, które decydują o ich dynamice. W obrębie takich badań gromadzone są dane obejmujące całe życie jednostek i analizujące różne wymiary i sploty czynników wpływających na ich rozwój. Wśród nich mają miejsce również analizy karier dewiacyjnych dokonywane przez pryzmat warunków sprzyjających odstąpieniu od aktywności przestępczej⁴.

¹ Ch. Carlsson, *Continuities and Changes in Criminal Careers*, Stockholm 2014, s. 13–14.

² Tamże, s. 14.

³ T. Skardhamar, *Criminal Careers and Crime at Different Stages of Life. Theoretical and Methodological Perspectives, Childhood Risk Factors, and Desistance*, Oslo 2010, s. 1.

⁴ R. Szczepanik, *Znaczenie doświadczenia pobytu w więzieniu dla dynamiki karier przestępczych recydywistów. Perspektywa interakcyjna*, Archiwum Kryminologii 2019, t. 41, nr 1, s. 66.

Niewątpliwie, każda kariera przestępcza ma swój początek, rozwój i koniec⁵. W literaturze wskazuje się, że warunkiem niezbędnym do readaptacji społecznej jest porzucenie przez sprawcę przestępczego stylu życia⁶. Punktem wyjścia dla rozważań zaprezentowanych w artykule jest stwierdzenie, że na zakończenie kariery przestępczej mają wpływ określone wydarzenia w życiu człowieka, których siła działania jest na tyle intensywna, że pozwala mu „odciąć się” od przestępczości. Jednym z takich doświadczeń biograficznych może być założenie rodziny. Rozważania podjęte w artykule zmierzają więc do próby odpowiedzi na pytanie: czy założenie rodziny odgrywa pozytywną rolę w readaptacji społecznej różnych grup sprawców przestępstw. Na potrzeby opracowania przyjęto hipotezę, zgodnie z którą bliskie relacje uczuciowe, budowanie wspólnego życia i rodzicielstwo sprzyjają readaptacji społecznej sprawców przestępstw. Zgodnie z przyjętą hipotezą sformułowano następujący problem badawczy: czy założenie rodziny jest punktem zwrotnym w karierze przestępczej? Zastosowaną metodą badawczą jest metaanaliza, w ramach której dokonano przeglądu dostępnych wyników badań empirycznych i teoretycznych polskich oraz zagranicznych Autorów odnoszących się w swoich pracach do omawianego w ramach artykułu zagadnienia. Celem artykułu jest więc próba odpowiedzi na pytanie, jaki jest wpływ założenia rodziny na odstąpienie od przestępczości?

Rozważania podjęte w artykule są efektem analizy piśmiennictwa naukowego poświęconego zagadnieniom wpływu założenia rodziny na karierę przestępczą. Nie ulega wątpliwości, że rodzina, ze względu na funkcje, jakie spełnia, zajmuje ważne miejsce w życiu człowieka. Założenie rodziny jako punkt zwrotny w karierze przestępczej to jeden z obszarów badawczych kryminologii drogi życiowej, zwłaszcza zagranicznej. Jak jednak podkreśla Renata Szczepanik, w Polsce odrębne doniesienia poświęcone analizom konkretnych wydarzeń (*life events*), które w perspektywie całożyciowej drogi przestępcy (*deviant career*) wpływają na zmianę aktywności z przestępczej na nieprzestępczą, są dość zaniedbanym terenem dociekań⁷. Należy jednak podkreślić, że zagadnienie odstąpienia od przestępczości w polskich badaniach kryminologicznych omawiano w pracach dedykowanych problematyce recydywistów⁸, czyli

⁵ Pojęcie „kariera przestępcza” odbiega w kryminologii od potocznego rozumienia tego terminu, oznaczając z reguły sekwencję przestępstw popełnianych przez danego sprawcę. Szerzej na temat tego pojęcia: I. Niewiadomska, J. Chwaszcz, *Jak skutecznie zapobiegać karierze przestępczej*, Lublin 2010, s. 11 i nast.

⁶ B. Toroń-Fórmanek, *Proces resocjalizacji osób pozbawionych wolności w aspekcie nieharmonijnego rozwoju tożsamości*, Lubelski Rocznik Pedagogiczny 2016, t. 35, z. 2, s. 91.

⁷ R. Szczepanik, *Znaczenie doświadczenia pobytu...*, s. 66.

⁸ Przykładowo: R. Szczepanik, *Stawanie się recydywistą. Kariery instytucjonalne osób powracających do przestępczości*, Łódź 2015; też, „Otworzyło mi się wtedy okno na inny świat. Otworzyło mi to oczy na moje życie”. O wydarzeniach (punktach zwrotnych) inicjujących próby zerwania przez recydywistów z przestępczym stylem życia, *Nauki o Wychowaniu. Studia Interdyscyplinarne* 2017, t. 4, nr 1, s. 238–255.

sprawców wielokrotnie angażujących się w działalność przestępczą o uporczywym, choć zwykle nie najpoważniejszym charakterze. Stosunkowo niewiele jest natomiast badań poświęconych innym, specyficznym grupom sprawców, o których generalnie niewiele wiemy – takim jak na przykład członkowie zorganizowanych grup przestępczych bądź osoby określane mianem tzw. białych kołnierzyków.

Warto także dodać, że podejmując się w ramach tego opracowania rozważań dotyczących rodziny jako punktu zwrotnego w karierze przestępczej, należałoby podkreślić, że współcześnie obserwuje się odchodzenie od instytucji tradycyjnego małżeństwa na rzecz związków nieformalnych, które pełnią takie same role społeczne, jakie przypisywano kiedyś jedynie instytucji małżeństwa. Na potrzeby artykułu przyjęto więc, że rodziną są osoby pozostające we wspólnym pożyciu, a więc nie tylko małżonkowie i ich dzieci, lecz także pary – bezdzietne lub z dziećmi – pozostające w konkubinacie. Takie rozumienie rodziny jest zgodne z obowiązującym ustawodawstwem polskim oraz zbieżne z rozumieniem rodziny w większości prac socjologicznych i filozoficznych⁹.

1. Predykatory działalności przestępczej z perspektywy kryminologii drogi życiowej

Przyczyny wejścia na drogę niezgodną z normami społecznymi były analizowane w kryminologii od początku powstania tej nauki, stając się osią jej zainteresowań. Nie budzi już dziś wątpliwości, że liczne problemy społeczne, jak chociażby bieda, bezrobocie czy narkomania, negatywnie wpływają na rozmiar i kształt przestępczości. Badacze kryminologii drogi życiowej starają się jednak analizować problem wejścia na drogę przestępczą mniej z globalnej czy krajowej, a bardziej z indywidualnej perspektywy człowieka i zachodzących w nim zmian na określonych etapach jego życia. Interesujące wydaje się również to, dlaczego w przypadku niektórych sprawców ich losy życiowe na trwałe związane są z przestępczością, a w przypadku innych kariera przestępcza kończy się tak szybko, jak się zaczęła. Jeszcze inni sprawcy do zaprzestania popełniania przestępstw muszą dojrzewać latami. Biorąc pod uwagę, że w kryminologii zagadnienie metod skutecznego zwalczania prze-

⁹ Przykładowo zob. R. Boguszewski, *Współczesne znaczenie i rozumienie rodziny w Polsce*, Zeszyty Naukowe KUL 2015, t. 59, nr 4, s. 127–148; I. Burkacka, *Monoparentalność, wielorodzina i rodzina zrekonstruowana. Współczesne nazwy modeli życia rodzinnego*, Artes Humanae 2017, t. 2, s. 61–91; J. Matynia, *Pojęcie osób pozostających we wspólnym pożyciu – analiza dogmatyczna*, Filozofia Publiczna i Edukacja Demokratyczna 2017, t. 6, nr 2, s. 109–124.

stępczości jest co najmniej tak samo istotnym (a zdecydowanie mniej zbadanym) obszarem badań, jak etiologia wejścia na drogę przestępczą, potrzebne są badania również nad tym, dlaczego na pewnym etapie życia niektórzy długookresowo „odstępują” od przestępczości lub nawet całkowicie z niej rezygnują. Wyniki takich badań mogą przyczyniać się do podejmowania skutecznych działań prewencyjnych bądź programów readaptacyjnych.

Termin „odstąpienie” od przestępczości jest pojęciem typowo kryminologicznym, co do którego badacze nie są jednomyślni¹⁰. Trudności dotyczą przede wszystkim tego, jak długi czas musi minąć od ostatniego przestępstwa, aby uznać, że kariera przestępcza dobiegła końca? Rok? Kilka, a może kilkanaście lat? Czym innym są niewątpliwie naturalne „przerwy” od przestępczości, trwające kilka tygodni lub miesięcy, a czym innym wieloletnie wytrwanie w tym stanie. Jak słusznie zauważają Stephen Farrall i Adam Calverley, precyzyjne określenie momentu „odstąpienia” od przestępczości jest tak trudne, że można nazwać je nawet „zagadką współczesnej kryminologii”¹¹.

W literaturze wskazuje się, że w związku z brakiem badań długoterminowych i opieraniem się wielu badaczy na wskaźnikach „odstąpienia” ze źródeł takich jak oficjalne statystyki lub zgłoszenia samych sprawców (*self-report*), przerwy w przestępczości mogą być błędnie interpretowane i traktowane jako całkowite zaniechanie działań przestępczych. Z tego względu w badaniach nad „odstąpieniem” od przestępczości celowe jest łączenie wielu metod¹².

Jak twierdzą Arnold Barnett, Alfred Blumstein i David P. Farrington, prawdopodobieństwo „zrezygnowania” z przestępczości wzrasta wraz z upływem czasu od popełnienia ostatniego czynu zabronionego oraz jest uzależnione od wcześniejszej częstotliwości przestępstw¹³. Trudno jest więc odróżnić zakończenie działalności przestępczej od „przerw” pomiędzy przestępstwami, szczególnie w przypadku sprawców o niskich wskaźnikach przestępczości. W oparciu o badania Daniela Glasera obejmujące byłych skazanych wykazano, że w większości przypadków

¹⁰ Szerzej: T. Baker, Ch.F. Metcalfe, A.R. Piquero, *Measuring the Intermittency of Criminal Careers*, *Crime & Delinquency* 2015, t. 61, z. 8, s. 1078–1103.

¹¹ S. Farrall, A. Calverley, *Understanding Desistance from Crime: Emerging Theoretical Directions in Resettlement and Rehabilitation*, New York 2006, s. 1, za: M. Muskała, „Odstąpienie od przestępczości” w teorii i praktyce resocjalizacyjnej, Poznań 2016, s. 135–136.

¹² D.J. Smith, *Crime and the Life Course*, w: *The Oxford Handbook of Criminology*, red. M. Maguire, R. Morgan, R. Reiner, Oxford 2002, s. 702–745, za: M. Muskała, „Odstąpienie od przestępczości”..., s. 140.

¹³ A. Barnett, A. Blumstein, D.P. Farrington, *A Prospective Test of a Criminal Career Model*, *Criminology* 1989, t. 27, z. 2, s. 380, za: M. Muskała, „Odstąpienie od przestępczości”..., s. 140.

przestępczości nie można traktować jako stałej cechy danego sprawcy¹⁴. Ocenia się, że szacunkowo około 85–90% sprawców czynów zabronionych „porzuca” definitywnie przestępczość przed ukończeniem 30. roku życia¹⁵.

Według Shadd Maruny¹⁶ „odstąpienie” od przestępczości jest dla kryminologów nietypową zmienną zależną, ponieważ nie jest to jednostkowy fakt, lecz raczej długotrwały brak pewnego typu wydarzeń, w tym wypadku przestępstw. Są jednak również autorzy, którzy opisują *desistance* jako jednorazowe wydarzenie – mówimy wówczas o tzw. podejściu statycznym. Jednak większość stoi na stanowisku, że jest to trwały proces, mający swoje fazy i uwarunkowany określonymi czynnikami¹⁷. To podejście, nazywane „dynamicznym”, dominuje obecnie w kryminologii drogi życiowej.

Badając „odstąpienie” od przestępczości, zwykle analizuje się tzw. punkty zwrotne. Określa się je najczęściej jako wydarzenia, doświadczenia lub stany, które mają długotrwały wpływ na życie sprawcy i w konsekwencji skutkują jego „odstąpieniem” od przestępczości¹⁸. Przedstawiciele kryminologii drogi życiowej oceniają, że do punktów zwrotnych, które mają pozytywny wpływ na sprawcę, najczęściej zalicza się takie wydarzenia, jak: zmiana stanu cywilnego, a w szczególności zawarcie małżeństwa bądź wejście w stały, bliski związek partnerski i doświadczenie bycia rodzicem¹⁹, znalezienie i utrzymanie pracy²⁰, zdobycie wykształcenia, znalezienie i kontynuowanie hobby oraz odbycie służby wojskowej²¹.

¹⁴ D. Glaser, *The Effectiveness of a Prison and Parole System*, Indianapolis 1969, s. 58, za: J.H. Laub, R.J. Sampson, *Understanding Desistance from Crime*, Crime and Justice 2001, t. 28, s. 54.

¹⁵ A. Blumstein, J. Cohen, *Characterizing Criminal Careers*, Science 1987, t. 237, s. 985–991.

¹⁶ S. Maruna, *Making Good: How Ex-Convicts Reform and Rebuild Their Lives*, Washington 2001, s. 17, za: M. Muskała, „Odstąpienie od przestępczości”..., s. 141.

¹⁷ Modele obrazujące przebieg procesu „odstąpienia” od przestępczości szerzej opisuje: M. Muskała, „Odstąpienie od przestępczości”..., s. 143 i nast. oraz literatura przytaczana przez Autora.

¹⁸ Szerzej: Ch. Teruya, Y.-I. Hser, *Turning Points in the Life Course: Current Findings and Future Directions in Drug Use Research*, Current Drug Abuse Review 2010, t. 3, z. 3, s. 189–195.

¹⁹ Szerzej: J.H. Laub, D.S. Nagin, R.J. Sampson, *Trajectories of Change in Criminal Offending: Good Marriages and the Desistance Process*, American Sociological Review 1998, t. 63, nr 2, s. 225–238; J. Savolainen, *Work, Family and Criminal Desistance: Adult Social Bonds in a Nordic Welfare State*, British Journal of Criminology 2009, t. 49, nr 3, s. 285–304; Ch. Carlsson, *Using ‘Turning Points’ to Understand Processes of Change in Offending: Notes from a Swedish Study on Life Courses and Crime*, British Journal of Criminology 2012, t. 52, z. 1, s. 1–16.

²⁰ Szerzej na temat pracy jako punktu zwrotnego zob. Ch. Uggen, *Work as a Turning Point in the Life Course of Criminals: A Duration Model of Age, Employment, and Recidivism*, American Sociological Review 2000, t. 65, nr 4, s. 529–546.

²¹ Szerzej: A. Blockland, P. Nieuwebeerta, *Life Course Criminology*, w: *International Handbook of Criminology*, red. P. Knepper, S.G. Shoham, London 2010, s. 72 i nast.; J.H. Laub, R.J. Sampson, *Shared Beginnings, Divergent Lives: Delinquent Boys to Age 70*, Cambridge, MA – London 2003, s. 35.

Rolę punktów zwrotnych jako sytuacji, które mogą zmieniać przebieg drogi życiowej jednostki i nadać mu nowy kierunek, bada się w kryminologii od niedawna²². Szczególnie interesująca, choć nie pozbawiona kontrowersji, a zarazem mało eksplorowana na gruncie polskiej nauki, jest problematyka dotycząca wpływu bliskich związków uczuciowych, w tym przede wszystkim małżeństwa, na proces „odstąpienia” od przestępczości. Z perspektywy kryminologii drogi życiowej założenie rodziny, a w szczególności pojawienie się w niej dziecka, często postrzegane jest jako kapitał społeczny mogący odegrać pozytywną rolę w procesie „odstąpienia” od przestępczości. W niniejszym opracowaniu problem ten będzie przedmiotem szerszej analizy.

2. Założenie rodziny jako punkt zwrotny z perspektywy badań kryminologicznych

Rodzina jest podstawową komórką społeczną. Większość sprawców przestępstw dorasta w rodzinach dysfunkcyjnych, w których panują trudne warunki wychowawcze, co ma wpływ na ich dalszą drogę przestępczą, nazywaną przez niektórych kryminologów karierą przestępczą. Każda kariera ma swój początek, rozwój i koniec; niemniej o ile dane o jej przyczynach i początkowym przebiegu znajdują odzwierciedlenie w aktach policyjnych, prokuratorskich i sądowych w postaci wywiadów kuratorskich, opinii sądowo-psychiatrycznych czy innych dokumentów, o tyle informacji o motywach powodujących zejście z drogi przestępczej nie znajdziemy w materiale odtworzonym na etapie postępowania przygotowawczego, sądowego czy wykonawczego. Takich danych najlepiej szukać u źródeł, czyli u samych sprawców przestępstw. Wywiady indywidualne pogłębione to pracochłonna i kosztowna technika badawcza²³, niemniej przy jej pomocy kryminolog może znaleźć odpowiedź na nurtujące go pytania, w tym w kwestii „punktów zwrotnych”, wśród których ważne miejsce zajmuje założenie rodziny. Problem ten stał się obszarem prac prowadzonych zarówno przez zagranicznych, jak i krajowych kryminologów.

Na podstawie przeprowadzonych badań John H. Laub i Robert J. Sampson sformułowali kilka tez oddających charakter relacji pomiędzy zawarciem związku małżeńskiego a *desistance*. Zdaniem tych Autorów, po pierwsze, zmiana zachowań przestępczych nie wynika jedynie z samej instytucji małżeństwa. Zmiana występuje

²² Szerzej: B. Hołyst, *Kryminologia*, wyd. 11, Warszawa 2016, s. 797.

²³ Wywiady takie stosuje się, gdy celem jest uzyskanie historii całego życia lub jego części. Szerzej: S. Juszczyk, *Badania jakościowe w naukach społecznych. Szkice metodologiczne*, Katowice 2013, s. 152–153.

raczej jako odpowiedź na trwałe przywiązanie, które pojawia się wraz z zawarciem małżeństwa i jej jego naturalnym skutkiem. Z tego punktu widzenia rozwój więzi społecznych jest interpretowany jako proces inwestycyjny: im więcej jednostka inwestuje w więzi społeczne (małżeństwo), tym mniej prawdopodobne jest jej zaangażowanie w przestępczość, ponieważ ma więcej do stracenia. Efekt dobrego małżeństwa wymaga czasu na zaistnienie i rośnie powoli, stopniowo hamując przestępczość. Małżeństwo często prowadzi również do istotnych zmian w codziennych zwyczajach, niejednokrotnie powoduje odseparowanie od dotychczasowych kontaktów towarzyskich, w tym również tych o charakterze kryminogennym. Jak zauważają przytoczeni powyżej Autorzy, małżeństwo pociąga za sobą zobowiązania, które prowadzą do zwiększania wspólnego spędzania czasu z rodziną, co powoduje jednocześnie zmniejszenie spędzania czasu wolnego poza domem. Zawarcie małżeństwa często wymusza też zmianę miejsca zamieszkania, co może wpływać na zerwanie byłych więzi sąsiedzkich bądź rodzinnych, które niekorzystnie wpływały na proces readaptacji. Najważniejsza w tym kontekście jest jednak jakość tego związku, bo tylko dobre małżeństwo może stanowić punkt zwrotny²⁴.

Pozytywny wpływ małżeństwa na odstąpienie od przestępczości zaobserwowali już Sheldon i Eleanor Glueckowie, a następnie David P. Farrington i Donald J. West, chociaż ci ostatni badacze podkreślają, że to dopiero wytrwanie w związku ma wpływ na rezygnację z przestępczości. Małżeństwo samo w sobie nie jest wystarczające, żeby powstrzymać przestępczość, a efekt małżeństwa może być uzależniony od powodów ślubu (np. ciąży), odczuwanego szczęścia w związku i tego, jakie cechy charakteru posiada żona²⁵. Jeszcze inni autorzy stoją na stanowisku, że związek małżeński wywiera znaczny wpływ na rezygnację z przestępczości tylko wtedy, gdy równoległe towarzyszy mu stabilna praca²⁶.

Niektórzy kryminolodzy podkreślają, że założeniu rodziny musi towarzyszyć pewnego rodzaju dojrzałość, wcześniejsza gotowość na rezygnację z przestępczego stylu życia, poczucie, że przynosi on więcej strat niż zysków. Można tu jako przykład wskazać relację z wywiadu przeprowadzonego przez Christoffera Carlssona z jednym z recydywistów. W czasie rozmowy badany zadeklarował, że w pewnym momencie swojego życia zrozumiał, jak dużo stracił przez przestępczość i narkotyki:

²⁴ J.H. Laub, R.J. Sampson, *Shared Beginnings...*, s. 41 i nast., za: M. Muskała, „Odstąpienie od przestępczości”..., s. 154 i nast.

²⁵ D.P. Farrington, D.J. West, *Effects of Marriage, Separation and Children on Offending by Adults Males, w: Current Perspectives on Aging and the Life Cycle*, t. 4. *Delinquency and Disrepute in the Life Course*, red. Z.S. Blau, J. Hagan, Greenwich Connecticut 1995, s. 278.

²⁶ P.C. Giordano, S.A. Cernkovich, J.L. Rudolph, *Gender, Crime and Desistance: Toward a Theory of Cognitive Transformation*, *American Journal of Sociology* 2002, t. 107, z. 4, s. 1013.

dom oraz możliwość życia zgodnego z przyjętymi normami społecznymi. Świadomość tej straty towarzyszyła mu już w momencie, kiedy poznał kobietę, która kazała mu wybierać pomiędzy nią a stylem życia, który dotąd prowadził. Badany wybrał kobietę, jednakże – jak podkreślał w wywiadzie z Ch. Carlssonem – zanim zdążył zaangażować się w związek z kobietą, już wcześniej rozpoczęła się jego przemiana duchowa, którą zainicjowało uświadomienie sobie, ile stracił poprzez zażywanie amfetaminy i kokainy oraz pobyty w zakładach karnych²⁷.

Na krajowym gruncie pionierską rolę w obszarze badań nad partnerkami życiowymi mężczyzn popełniających przestępstwa w procesie hamowania ich aktywności kryminalnej odegrała R. Szczepanik. Autorka skupiła się na opisie warunków, jakie tworzą kobiety związane z recydywistami w celu osłabienia aktywności przestępczej swoich partnerów²⁸. Badaczka wyróżniła dwie zasadnicze grupy kobiet: te, które pełniły funkcje podtrzymujące lub potwierdzające („ratowniczkę”, „ofiary współczucia”) i ugruntowujące przestępczy styl życia („współniczkę”, „facylitatorkę”, „destabilizatorkę”) oraz te, którym recydywiści nadawali znaczenie urzeczywistniające sukces w działaniach na rzecz zrywania z wizerunkiem przestępcy lub skutecznym kamuflowaniem go („stabilizatorkę”, „terapeutkę”, „resocjalizatorkę”, „kobiety drugiej szansy”). Najbardziej destruktywną rolę w readaptacji społecznej odgrywały „ratowniczkę”. R. Szczepanik opisuje je jako kobiety bezwarunkowo akceptujące recydywistów, minimalizujące skutki ich przestępczej działalności i częstokroć same uwikłane w środowisko przestępcze. Najbardziej pozytywną rolę odgrywały natomiast „stabilizatorkę”, które od samego początku trwania związku stawiały określone warunki i ograniczenia, na które partner świadomie przystawał²⁹. Kolejnym typem pomagającym w readaptacji recydywistów jest według R. Szczepanik „kobieta drugiej szansy”, z którą mężczyzna tworzy więź podczas pobytu w zakładzie karnym. Jest to kobieta znana mu już wcześniej lub poznana podczas odbywania kary pozbawienia wolności. Kapitałem „kobiety drugiej szansy” jest zaplecze środowiskowe, jakie sama posiada lub jej determinacja. Determinacja przejawiana przez „kobiety drugiej szansy” wiąże się przede wszystkim z ich dotychczasowym, nieudanym życiem osobistym oraz nadzieją na polepszenie swojego losu w związku

²⁷ Szerzej: Ch. Carlsson, *Using 'Turning Points'...*, s. 1–16.

²⁸ R. Szczepanik, *Partnerki życiowe recydywistów i ich rola w powstrzymaniu aktywności przestępczej*, *Profilaktyka Społeczna i Resocjalizacja* 2015, nr 26, s. 38. Podstawę materiału empirycznego zebranego przez Autorkę stanowią 23 wywiady narracyjne z recydywistami, 13 wywiadów pogłębionych, treści 3 listów stanowiących zapis autobiograficzny, a także notatki z odbytych rozmów z personelem, stażystami oraz z analizy dokumentów więziennych. Podają za: R. Szczepanik, *Partnerki życiowe recydywistów...*, s. 40.

²⁹ Tamże, s. 47.

z mężczyzną. Wspólną cechą tych kobiet jest negatywne doświadczenie życiowe w relacjach intymnych i rodzinnych (np. samotne macierzyństwo, bycie ofiarą przemocy ze strony partnera, bycie współzależnioną od choroby alkoholowej partnera itp.). Są więc one w stanie bardzo głęboko zaangażować się w związek z recydywistą i wiele dla swojego partnera poświęcić. W swoim materiale empirycznym R. Szczepanik wyróżniła także „kobiety współzależnione od przestępczego stylu życia partnera”, które wykazywały mechanizmy zbieżne z tymi, jakie towarzyszą rodzinom alkoholików. Kobieta zaliczana do tej klasyfikacji interweniuje i podejmuje próby oporu wobec aktywności życiowej mężczyzny. Ostatecznie jednak pada ofiarą systemu zaprzeczeń i taktów neutralizujących aktywność przestępczą oraz obietnic składanych przez partnera. W konsekwencji izoluje się od własnego życia towarzyskiego i rodzinnego oraz uruchamia określony system iluzji i zaprzeczeń, pozostając niepodatną na wszelkie racjonalne perspektywy interpretacji swojej sytuacji życiowej³⁰.

W ocenie R. Szczepanik mężczyźni, którzy mają plany modyfikowania swojego stylu życia, niechętnie wiążą się z kobietami, które funkcjonują dysfunkcyjnie lub są na granicy podkultury przestępczej. Najbardziej pożądanymi kobietami dla recydywistów żyjących wizją życia na wolności bez przestępczości jest kobieta, która stworzy warunki – organizacyjne, materialne i emocjonalne – dla skutecznego zahamowania kariery przestępczej swojego mężczyzny³¹.

R. Szczepanik³², powołując się na badania J.H. Lauba, R.J. Sampsona³³ oraz Elizabeth Cauffman³⁴, podkreśla, że osłabieniu dynamiki przestępczej bądź zakończeniu kariery przestępczej sprzyja zawarcie bliskiej relacji jedynie z partnerką, która sama nie ma za sobą kariery przestępczej. Jest to stanowisko, które podziela większość kryminologów, chociaż istnieją również badania dowodzące mniej lub bardziej rozłożonych w czasie przerw w aktywności dewiacyjnej tych mężczyzn, którzy weszli w relacje rodzinne z kobietami doświadczającymi kariery przestępczej.

Analizując pozytywną rolę zaangażowania w bliską uczuciową relację z kobietą jako punktu zwrotnego, nie sposób pominąć faktu, że nie wszyscy badacze zgadzają się co do jego pozytywnego znaczenia w genezie odstąpienia od przestępczości. Zależność tę zakwestionowali przykładowo Michael H. Gottfredson i Travis Hirschi, twierdząc, że słowa „dom”, „żona”, „praca” bądź „dzieci” brzmią „miło”, ale nie wydaje się, że wpływają one na prawdopodobieństwo wystąpienia bądź niewystąpienia

³⁰ Tamże, s. 49.

³¹ Tamże, s. 52.

³² Tamże, s. 38.

³³ J.H. Laub, R.J. Sampson, *Shared Beginnings...*

³⁴ E. Cauffman, *Understanding the Female Offender*, *The Future of Children* 2008, t. 18, nr 2, s. 119–142.

przestępczości. Przywoływani Autorzy twierdzą, że przestępca zwykle „wypacza” i przekształca takie instytucje jak małżeństwo, rodzicielstwo bądź praca w taki sposób, że przestają one odgrywać pozytywną rolę³⁵.

Część badaczy twierdzi, że wpływ różnych wydarzeń życiowych na przestępczość jest stopniowalny i zależny od wieku. Może zatem istnieć korelacja pomiędzy „odstąpieniem” od przestępczości i pewnymi punktami zwrotnymi a wiekiem. R. Szczepanik, przytaczając badania Delphine Theobald i David P. Farringtona³⁶, wskazuje, że zawarcie małżeństwa może co prawda stanowić czynnik chroniący przed utrwaleniem się przestępczego stylu życia, ale tego rodzaju zależność można odnotować jedynie wśród bardzo młodych mężczyzn, pomiędzy 19 a 24 rokiem życia³⁷. Z badań Marc Ouimet i Marc Le Blanc wynika, że co prawda odnotowywano wpływ związku z kobietą na „porzucenie” przestępczości, ale jedynie u mężczyzn w grupie wiekowej około 25 lat³⁸. Podobnej zależności nie odnotowano, badając przestępców zawierających związek małżeński w późniejszym wieku³⁹.

Kolejny wymieniany w literaturze istotny punkt zwrotny to pojawienie się dziecka w rodzinie. Jednak i to wydarzenie w życiu sprawcy również nie zawsze jest jednoznacznym i wyraźnym katalizatorem pozytywnych zmian. R. Szczepanik, powołując się na D. Theobalda, D.P. Farringtona i Alex R. Piquero⁴⁰, wskazuje, że posiadanie dziecka może być czynnikiem mobilizującym do zerwania z przestępczym stylem życia, ale pod warunkiem, że mężczyzna pozostaje ze swoim dzieckiem w bliskiej i bezpośredniej relacji co najmniej 5 lat po jego urodzeniu. Na podstawie prowadzonych badań wykazano także, że narodziny dziecka oraz zawarcie małżeństwa w następstwie tego konkretnego wydarzenia z perspektywy badanych sprawców stało się swoistym punktem zwrotnym w ich aktywności przestępczej. Takie małżeństwa stanowiły większy czynnik sukcesu dla przerwania kariery przestępczej niż małżeństwa zawierane bez presji powodowanej nieplanowaną ciążą partnerki⁴¹.

³⁵ M.R. Gottfredson, T. Hirschi, *A General Theory of Crime*, Stanford 1990, s. 140–141, za: M. Muskała, „Odstąpienie od przestępczości”..., s. 155.

³⁶ D. Theobald, D.P. Farrington, *Effects of Getting Married on Offending Results from a Prospective Longitudinal Survey of Males*, *European Journal of Criminology* 2009, nr 6, s. 496–516.

³⁷ R. Szczepanik, *Partnerki życiowe recydywistów...*, s. 37.

³⁸ M. Ouimet, M. Le Blanc, *The Role of Life Experiences in the Continuation of Adult Criminal Career*, *Criminal Behaviour and Mental Health* 1996, t. 6, z. 1, s. 92, za: M. Muskała, „Odstąpienie od przestępczości”..., s. 158.

³⁹ Za: R. Szczepanik, *Partnerki życiowe recydywistów...*, s. 37.

⁴⁰ D. Theobald, D.P. Farrington, A.R. Piquero, *Does the Birth of a First Child Reduce the Father's Offending?*, *Australian & New Zealand Journal of Criminology* 2015, t. 48, z. 1, s. 3–23.

⁴¹ Za: R. Szczepanik, *Partnerki życiowe recydywistów...*, s. 37.

Kolejne badania, które objęły swoim zakresem również problematykę wpływu partnerek życiowych na karierę kryminalną sprawców przestępstw, zostały przeprowadzone na 157 skazanych na karę pozbawienia wolności za członkostwo w zorganizowanych grupach przestępczych. Są to pionierskie badania empiryczne przeprowadzone przez autorkę niniejszego opracowania⁴². Badania przeprowadzono w wybranych zakładach karnych w Polsce w latach 2012–2017 za pomocą ankiet i wywiadów pogłębionych⁴³. Wynika z nich, że w większości przypadków przed umieszczeniem w zakładzie karnym badani mieli ułożone życie rodzinne: dzieci i żonę bądź stałą partnerkę życiową. W ocenie skazanych członków grup kobiety nie odegrały jednak decydującej roli – a nawet w większości przypadków w żaden sposób nie wpłynęły – na przebieg kariery przestępczej badanych. Z przeprowadzonych wywiadów wynika, że mężczyźni podejmowali decyzje samodzielnie, w tym również te, które dotyczyły ich udziału w grupie. Przystępczość zorganizowana skupia w swoich szeregach dojrzałych sprawców, więc większość z badanych działała już w strukturach przestępczości zorganizowanej w czasie, kiedy zostali ojcami. Fakt ojcostwa również nie był punktem zwrotnym w ich karierze – wprost przeciwnie, w niektórych przypadkach motywował ich do intensyfikacji działań przestępnych, a nawet zainicjował rozpoczęcie kariery przestępczej, ponieważ dziecko zwiększało koszty codziennego życia. Na 157 badanych członków zorganizowanych grup przestępczych jedynie w ocenie 3 z nich ojcostwo było czynnikiem „odpychającym” od przestępczości⁴⁴.

W ocenie skazanych ich partnerki życiowe wiedziały o działalności w strukturach przestępczości zorganizowanej swoich mężczyzn i tolerowały ten fakt⁴⁵. Najczęściej kobiety te nie były aktywne zawodowo i były całkowicie finansowo uzależnione od swoich mężczyzn. Kobiety mogły nie znać szczegółów kryminalnej działalności swoich mężów bądź konkubentów, ale miały świadomość co do przestępczego źródła pochodzenia pieniędzy, z których najczęściej korzystali wszyscy domownicy. W ocenie badanych były to środki finansowe o znacznej wartości, które gwarantowały życie na dobrym poziomie. W takim stanie rzeczy nie można przyjąć, aby kobiety mogły odegrać pozytywną rolę w procesie „odstąpienia” od działalności przestępczej, w szczególności, że zwykle na równi ze swoimi partnerkami korzystały z nielegalnych pieniędzy. Mimo że w ocenie członków zorganizowanych grup ich partnerki nie miały żadnego wpływu na ich działalność przestępczą,

⁴² Szczegółowe wyniki badań i ich omówienie zostały przedstawione w monografii: M. Kotowska, *Karierzy kryminalne członków zorganizowanych grup przestępczych*, Warszawa 2019, s. 179–508.

⁴³ Więcej na temat metodyki badań: tamże, s. 138–169.

⁴⁴ Tamże, s. 410.

⁴⁵ Tamże, s. 395 i nast.

należy przyjąć, że poprzez wspólne korzystanie z nielegalnych dochodów w istocie wspierały i wzmacniały one ich działalność kryminalną. W przypadku gdy kobieta wraz z członkiem grupy zdecydowali się na potomstwo, najczęściej kobieta rezygnowała z pracy (jeśli taką posiadała), a po odchowaniu dziecka nie podejmowała prób podjęcia legalnego zatrudnienia, ponieważ działalność przestępcza partnera pozwalała na godne życie. Opisany model rodziny dominował u większości badanych członków zorganizowanych grup przestępczych. W sytuacji kiedy członek grupy tworzył ze swoją partnerką jedynie uczuciowy związek, a nie wspólne gospodarstwo domowe, również takie relacje ogrywały rolę wzmacniającą działalność przestępczą. Badani podkreślali, że statusowi materialnemu osiągniętemu dzięki działalności w strukturach przestępczych zawdzięczali możliwość przebywania w towarzystwie atrakcyjnych kobiet, na których obecność mogli liczyć przede wszystkim dzięki intratnym przedsięwzięciom przestępczym, przynoszącym duże zyski. Zdaniem wielu badanych kontakt z pięknymi kobietami dowartościowywał ich. Część z nich uważała, że atrakcyjne kobiety wymagają od mężczyzn, aby ci inwestowali w nie środki finansowe przeznaczane na luksusowe ubrania, kosmetyki itp., co również, zdaniem badanych, było możliwe głównie dzięki udziałowi w wysoko opłacalnej przestępczości zorganizowanej. W takiej sytuacji na zaprzestaniu kariery przestępczej nie zależało ani członkom grup, ani ich partnerkom⁴⁶.

Na marginesie można wskazać, że z zagranicznych badań nad członkami zorganizowanych grup przestępczych również wynika, że kobiety coraz częściej nie tylko akceptują udział swoich partnerów w przestępczym procederze, pełniąc rolę „wzmacniającą” aktywność kryminalną, ale także same angażują się w działalność przestępczą na równi z mężczyznami⁴⁷. Przykładowo, w obszarze przestępczości narkotykowej są niezwykle skuteczne w roli kurierek⁴⁸. Zwykle też opiekują się mężami, dziećmi i starszymi członkami rodzin⁴⁹.

Inny badacz, socjolog Kamil Miszewski⁵⁰, obszarem swojego zainteresowania objął kobiety, które podtrzymują przestępczy wizerunek partnera. Autor ten kategoryzuje kobiety odwiedzające swoich partnerów w zakładach karnych, podejmując

⁴⁶ Tamże, s. 402.

⁴⁷ Szerzej: M. Kotowska, G. Kędzierska, *Role of Women in the Criminal World of Mafia*, w: *Organized Crime and Terrorism. Reasons – Manifestations – Counteractions*, red. W. Pływaczewski, Olsztyn 2011, s. 69.

⁴⁸ Na podobne wyniki badań wskazuje M. Beare, *Women and Organized Crime*, prepared for Research and National Coordination Organized Crime Division Law Enforcement and Policy Branch Public Safety Canada, https://publications.gc.ca/collections/collection_2012/sp-ps/PS4-106-2010-eng.pdf [dostęp: 15.03.2022 r.].

⁴⁹ M. Cawley, *The Mara Women: Gender Role in CentAm Street Gangs*, <https://www.insightcrime.org/news/analysis/centam-street-gangs-reject-rely-on-women-study/> [dostęp: 15.03.2022 r.].

⁵⁰ K. Miszewski, *Kobieta złodziejka*, Niebieska Linia 2005, nr 5, s. 30–31.

próbę analizy ich motywacji oraz znaczenia, jakiego nabierają wizyty kobiet w czasie odbywania przez ich mężczyzn kary pozbawienia wolności. K. Miszewski różnicuje kobiety na te, które silnie identyfikują się ze środowiskiem przestępczym i stanowią jego znaczący element oraz te, które są uwikłane w rozmaite zależności z przestępcami, a ich trwanie przy partnerze odbywającym karę pozbawienia wolności jest konsekwencją lęku przed jego opuszczeniem i obawy o własne bezpieczeństwo. Do drugiej grupy należą kobiety, które często kosztem siebie pomagają finansowo swoim partnerom. Stanowią one przeciwieństwo pierwszej grupy kobiet, które korzystają w pełni z przywilejów finansowych, jakie zapewnia im partner żyjący z przestępczości, również wówczas, kiedy odbywa karę pozbawienia wolności. K. Miszewski twierdzi, że mimo ogromnych różnic te dwie grupy mają kilka cech wspólnych. Jako pierwszą i najprawdopodobniej najważniejszą Autor wymienia przejście od swych partnerów pewnej specyficznej „filozofii więziennego myślenia”, która objawia się m.in. posługiwaniem się tzw. gwarą przestępczą. Cechą łączącą kobiety jest również swoista duma z odbywającego karę pozbawienia wolności partnera. Wynika ona przypuszczalnie z oceny partnera jako „zaradnego”, zwłaszcza w porównaniu do legalnie zarabiających osób, które za swoją pracę uzyskują niewielkie dochody. Wspólną cechą obu grup kobiet jest również strach przed odejściem od partnera i jego reakcją na taki krok. Mimo bowiem pewnej dumy z partnera, kobiety odczuwają również uciążliwość tzw. przestępczego stylu życia, którego częstymi elementami są nagminna nieobecność w domu i nadużywanie alkoholu. Część kobiet podejmuje decyzję o rozstaniu z partnerem w trakcie jego pobytu w zakładzie karnym. Niestety, jak twierdzi Autor, wiele z nich ponownie wiąże się z podobnym mężczyzną, prowadząc taki sam jak poprzednio styl życia⁵¹, trudno więc i na podstawie tych analiz wysnuwać wnioski co do pozytywnej roli partnerki życiowej w readaptacji społecznej sprawców przestępstw.

Zakończenie

Podsumowując dorobek badawczy w zakresie analizowanej problematyki, należy stwierdzić, że nie można jednoznacznie odpowiedzieć na pytanie: czy założenie rodziny wpływa pozytywnie na readaptację społeczną sprawców przestępstw. Badanie przeprowadzone metodą metaanalizy wykazało, że w związku pomiędzy więzami społecznymi a „odstąpieniem” od przestępczości najważniejsze wydaje się

⁵¹ Tamże.

ustalenie, że wpływ różnych wydarzeń życiowych na przestępczość jest stopniowalny ze względu na wiek⁵² oraz etap życia, na którym znajduje się dana osoba. Ustalenie to ma szczególne znaczenie w kontekście polityki kryminalnej i podejmowania działań mających na celu zapobieganie przestępczości. Jednak przy analizowaniu zależności pomiędzy społecznymi uwarunkowaniami a „odstąpieniem” od przestępczości należy zwracać uwagę na pomijany przez wielu współczesnych badaczy problem zmian w strukturze i kształcie obecnych więzi społecznych oraz ich wartości, w szczególności wchodzenie w związek małżeński w późniejszym wieku albo w ogóle rezygnowanie z małżeństwa, co może deprecjonować osiągnięte wyniki świadczące o znaczeniu tej instytucji w hamowaniu kariery przestępczej.

Metaanaliza dostępnej literatury prowadzi do wniosku, że częściowo potwierdza się przyjęta na potrzeby opracowania hipoteza badawcza. Założenie rodziny może spełniać rolę punktu zwrotnego w karierze przestępczej, jednak pod pewnymi warunkami. Bliskie relacje uczuciowe, budowanie wspólnego życia i rodzicielstwo sprzyjają readaptacji społecznej sprawców przestępstw, jednak oprócz inicjatywy ze strony kobiety, musi istnieć silna motywacja ze strony sprawcy. Nie każdy związek z kobietą niewikłaną w karierę przestępczą będzie mógł pełnić rolę punktu zwrotnego, ponieważ partnerka musi jeszcze wykazywać się odpowiednimi cechami, które sprzyjają readaptacji społecznej sprawcy. Można przyjąć, że w pierwszej kolejności sprawca sam musi dojrzeć do chęci zmiany swojego życia. Nie osiągnie tego, dopóki nie uświadomi sobie, ile w wyniku przestępczości stracił i ile może zyskać, porzucając przestępczy styl życia. Sprawcom tzw. przestępczości wysokodochodowej szczególnie trudno jest dostrzec te straty i profity, zwłaszcza gdy dorastali w ubogich rodzinach, a udział w przestępczości był „trampoliną” do dostatniego życia. Do takiej kategorii należy również część sprawców przestępstw gospodarczych, określanych jako „białe kołnierzyki”. Sprawcy tego rodzaju nie popełniają przestępstw dopiero wówczas, gdy stają się mało opłacalne – znalezienie pracy albo udane pożycie rodzinne zwykle nie odgrywają w ich przypadku większej roli. Pod tym względem różnią się oni od badanych przez R. Szczepanik recydywistów, którzy najczęściej wykazują braki w wykształceniu, stażu pracy, borykają się z uzależnieniami i generalnie posiadają niski kapitał społeczny. Popełniane przez nich przestępstwa, w przeciwieństwie do przestępstw „białych kołnierzyków” czy członków zorganizowanych grup przestępczych, są mniej opłacalne. Wydaje się więc, że z pomocą wspierającej rodziny z takiej – niskodochodowej – przestępczości łatwiej

⁵² M. Rutter, *Transitions and Turning Points in Developmental Psychopathology: As Applied to the Age Span between Childhood and Mid-Adulthood*, Journal of Behavioral Development 1996, t. 19, z. 3, s. 610, za: M. Muskała, „Odstąpienie od przestępczości”..., s. 157.

jest zrezygnować. Z tego względu uzyskujący znaczne korzyści finansowe sprawcy przestępstw (niezależnie od swojej sytuacji rodzinnej) nie chcą wycofywać się dobrowolnie z przestępczej działalności⁵³, co stawia nowe wyzwania dla kryminologii, zwłaszcza pod kątem tworzenia działań profilaktycznych i programów readaptacyjnych kierowanych do sprawców przestępstw takich kategorii, jak członkowie zorganizowanych grup przestępczych bądź „białe kołnierzyki”⁵⁴.

Bibliografia

- Baker T., Metcalfe Ch.F., Piquero A.R., *Measuring the Intermittency of Criminal Careers*, *Crime & Delinquency* 2015, t. 61, z. 8, DOI: 10.1177/0011128712466382.
- Barnett A., Blumstein A., Farrington D.P., *A Prospective Test of a Criminal Career Model*, *Criminology* 1989, t. 27, z. 2, DOI: 10.1111/j.1745-9125.1989.tb01038.x.
- Bearé M., *Women and Organized Crime*, prepared for Research and National Coordination Organized Crime Division Law Enforcement and Policy Branch Public Safety Canada, https://publications.gc.ca/collections/collection_2012/sp-ps/PS4-106-2010-eng.pdf [dostęp: 15.03.2022 r.].
- Blockland A., Nieuwbeerta P., *Life Course Criminology*, w: *International Handbook of Criminology*, red. P. Knepper, S.G. Shoham, London 2010.
- Blumstein A., Cohen J., *Characterizing Criminal Careers*, *Science* 1987, t. 237, DOI: 10.1126/science.237.4818.985.
- Burkacka I., *Monoparentalność, wielorodzina i rodzina zrekonstruowana. Współczesne nazwy modeli życia rodzinnego*, *Artes Humanae* 2017, t. 2, DOI: 10.17951/arte.2017.2.61.
- Boguszewski R., *Współczesne znaczenie i rozumienie rodziny w Polsce*, *Zeszyty Naukowe KUL* 2015, t. 59, nr 4.
- Carlsson Ch., *Continuities and Changes in Criminal Careers*, Stockholm 2014.
- Carlsson Ch., *Using 'Turning Points' to Understand Processes of Change in Offending: Notes from a Swedish Study on Life Courses and Crime*, *British Journal of Criminology* 2012, t. 52, z. 1, DOI: 10.1093/bjc/azr062.
- Cauffman E., *Understanding the Female Offender*, *The Future of Children* 2008, t. 18, nr 2, DOI: 10.1353/foc.0.0015.
- Cawley M., *The Mara Women: Gender Role in CentAm Street Gangs*, <https://www.insightcrime.org/news/analysis/centam-street-gangs-reject-rely-on-women-study/> [dostęp: 15.03.2022 r.].
- Farrall S., Calverley A., *Understanding Desistance from Crime: Emerging Theoretical Directions in Resettlement and Rehabilitation*, New York 2006.

⁵³ M.V. van Koppen, Ch.J. de Poot, E.R. Kleemans, P. Nieuwbeerta, *Criminal Trajectories in Organized Crime*, *British Journal of Criminology* 2010, t. 50, nr 1, s. 102; E.R. Kleemans, *Theoretical Perspectives on Organized Crime*, w: *Oxford Handbook of Organized Crime*, red. L. Paoli, Oxford 2014, s. 44.

⁵⁴ Szerzej na temat readaptacji i karanía „białych kołnierzyków” zob. A. Uhl, *Punishing White-Collar Offenders. Theory and Function*, *Archiwum Kryminologii* 2020, t. 42, nr 2, s. 27–47.

- Farrington D.P., West D.J., *Effects of Marriage, Separation and Children on Offending by Adults Males*, w: *Current Perspectives on Aging and the Life Cycle*, t. 4. *Delinquency and Disrepute in the Life Course*, red. Z.S. Blau, J. Hagan, Greenwich Connecticut 1995.
- Gottfredson M.R., Hirschi T., *A General Theory of Crime*, Stanford 1990.
- Giordano P.C., Cernkovich S.A., Rudolph J.L., *Gender, Crime and Desistance: Toward a Theory of Cognitive Transformation*, *American Journal of Sociology* 2002, t. 107, z. 4, DOI: 10.1086/343191.
- Glaser D., *The Effectiveness of a Prison and Parole System*, Indianapolis 1969.
- Hołyst B., *Kryminologia*, wyd. 11, Warszawa 2016.
- Juszczyk S., *Badania jakościowe w naukach społecznych. Szkice metodologiczne*, Katowice 2013.
- Kleemans E.R., *Theoretical Perspectives on Organized Crime*, w: *Oxford Handbook of Organized Crime*, red. L. Paoli, Oxford 2014.
- Koppen von M.V., de Poot Ch.J., Kleemans E.R., Nieuwbeerta P., *Criminal Trajectories in Organized Crime*, *British Journal of Criminology* 2010, t. 50, nr 1, DOI: 10.1093/bjc/azp067.
- Kotowska M., *Kariery kryminalne członków zorganizowanych grup przestępczych*, Warszawa 2019.
- Kotowska M., Kędzierska G., *Role of Women in the Criminal World of Mafia*, w: *Organized Crime and Terrorism. Reasons – Manifestations – Counteractions*, red. W. Pływaczewski, Olsztyn 2011.
- Laub J.H., Sampson R.J., *Understanding Desistance from Crime*, *Crime and Justice* 2001, t. 28.
- Laub J.H., Nagin D.S., Sampson R.J., *Trajectories of Change in Criminal Offending: Good Marriages and the Desistance Process*, *American Sociological Review* 1998, t. 63, nr 2.
- Laub J.H., Sampson R.J., *Shared Beginnings, Divergent Lives: Delinquent Boys to Age 70*, Cambridge, MA – London 2003.
- Maruna S., *Making Good: How Ex-Convicts Reform and Rebuild Their Lives*, Washington 2001.
- Matynia J., *Pojęcie osób pozostających we wspólnym pożyciu – analiza dogmatyczna*, *Filozofia Publiczna i Edukacja Demokratyczna* 2017, t. 6, nr 2, DOI: 10.14746/fped.2017.6.2.17.
- Miszewski K., *Kobieta złodziejka*, *Niebieska Linia* 2005, nr 5.
- Muskała M., *„Odstąpienie od przestępczości” w teorii i praktyce resocjalizacyjnej*, Poznań 2016.
- Niewiadomska I., Chwaszcz J., *Jak skutecznie zapobiegać karierze przestępczej*, Lublin 2010.
- Ouimet M., Le Blanc M., *The Role of Life Experiences in the Continuation of Adult Criminal Career*, *Criminal Behaviour and Mental Health* 1996, t. 6, z. 1.
- Rutter M., *Transitions and Turning Points in Developmental Psychopathology: As Applied to the Age Span between Childhood and Mid-Adulthood*, *Journal of Behavioral Development* 1996, t. 19, z. 3.
- Savolainen J., *Work, Family and Criminal Desistance: Adult Social Bonds in a Nordic Welfare State*, *British Journal of Criminology* 2009, t. 49, nr 3, DOI: 10.1093/bjc/azn084.
- Skardhamar T., *Criminal Careers and Crime at Different Stages of Life. Theoretical and Methodological Perspectives, Childhood Risk Factors, and Desistance*, Oslo 2010.
- Smith D.J., *Crime and the Life Course*, w: *The Oxford Handbook of Criminology*, red. M. Maguire, R. Morgan, R. Reiner, Oxford 2002.
- Szczepanik R., *„Otworzyło mi się wtedy okno na inny świat. Otworzyło mi to oczy na moje życie”. O wydarzeniach (punktach zwrotnych) inicjujących próby zerwania przez recydywistów z przestępczym stylem życia*, *Nauki o Wychowaniu. Studia Interdyscyplinarne* 2017, t. 4, nr 1, DOI: 10.18778/2450-4491.04.15.

- Szczepanik R., *Partnerki życiowe recydywistów i ich rola w powstrzymaniu aktywności przestępczej*, Profilaktyka Społeczna i Resocjalizacja 2015, nr 26.
- Szczepanik R., *Stawanie się recydywistą. Kariery instytucjonalne osób powracających do przestępczości*, Łódź 2015.
- Szczepanik R., *Znaczenie doświadczenia pobytu w więzieniu dla dynamiki karier przestępczych recydywistów. Perspektywa interakcyjna*, Archiwum Kryminologii 2019, t. 41, nr 1, DOI: 10.7420/AK2019C.
- Teruya Ch., Hser Y.-I., *Turning Points in the Life Course: Current Findings and Future Directions in Drug Use Research*, Current Drug Abuse Review 2010, t. 3, z. 3, DOI: 10.2174/1874473711003030189.
- Theobald D., Farrington D.P., *Effects of Getting Married on Offending Results from a Prospective Longitudinal Survey of Males*, European Journal of Criminology 2009, nr 6, DOI: 10.1177/1477370809341226.
- Theobald D., Farrington D.P., Piquero A.R., *Does the Birth of a First Child Reduce the Father's Offending?*, Australian & New Zealand Journal of Criminology 2015, t. 48, z. 1, DOI: 10.1177/0004865814537840.
- Toroń-Fórmanek B., *Proces resocjalizacji osób pozbawionych wolności w aspekcie nieharmonijnego rozwoju tożsamości*, Lubelski Rocznik Pedagogiczny 2016, t. 35, z. 2, DOI: 10.17951/lrp.2016.35.2.85.
- Uggen Ch., *Work as a Turning Point in the Life Course of Criminals: A Duration Model of Age, Employment, and Recidivism*, American Sociological Review 2000, t. 65, nr 4.
- Uhl A., *Punishing White-Collar Offenders. Theory and Function*, Archiwum Kryminologii 2020, t. 42, nr 2, DOI: 10.7420/AK2020Y.